

לתולדות הדפוס העברי במנטובה במאה השש עשרה

מאת

יצחק יוד לוב

א. מנורת המאור, מנטובה שכ"ג-ש"ן

מהדורת מנטובה שכ"ג של "מנורת המאור" לר' יצחק אבוהב היא מהדורת-יסוד חשובה, שעל פיה נדפסו המהדורות הבאות של הספר, ומהדורות ויניציאה שנ"ה ושפ"ג אף נדפסו דף על דף כמותה. נוסח החיבור במהד' זו הוגה ותוקן, אך במקומות רבים שונה הנוסח מטעמי צנזורה¹.

הספר יצא לאור על-ידי שלושה שותפים יהודים — "הגאון כמוהר"ר אפרים יצ"ו ב"ר יצחק ז"ל, החכם כמוהר"ר מאיר יצ"ו ב"ר הקדוש ר' [!] משה היילפרון ז"ל מויניציאה והסופר כמו"ר מאיר ב"ר אפרים ז"ל מפדובה" — שהדפיסוהו בבית דפוס לא-יהודי. כמה מן הביבליוגרפים כותבים כי נדפס בדפוסו של רופינילו², אחרים מציינים את דפוסו של פילופוני³. לדעת נ. בן-מנחם⁴ נדפס שמו של רופינילו בעותקים אחדים של אותה מהדורה, ובאחרים — שמו של פילופוני. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שמורים שני עותקים שבהם נזכר בקולופון המדפיס פילופוני. לאחרונה הגיע לבית הספרים עותק נוסף, שבו מופיע שמו של המדפיס רופינילו. נוסח השערים בשני העותקים כמעט זהה, מסגרת השער זהה⁵, הטכסט נדפס בהם דף על דף, האותיות דומות, ראשי התיבות וקיצורי המלים מופיעים בשניהם, דגל המדפיס⁶ זהה. אך השוואה מדויקת בין שני העותקים מצביעה בבירור כי לפנינו שתי מהדורות שונות — מהדורת פילופוני (להלן מהד' א) ומהד' רופינילו (להלן מהד' ב) — שנדפסו בהפרש זמן גדול, אלא שבשתייהן צויינה שכ"ג כשנת ההדפסה.

תחילה נביא כמה מן השינויים הבולטים בשתי המהדורות.

- 1 השינויים צויינו בהערות במהדורת פרייס-חורב, ירושלים תשכ"א.
- 2 שטיינשניידר, C.B., עמ' 1701 מס' 5294,6; רוטט, עמ' 489.
- 3 שטיינשניידר, שם, בשם וולף; Soncino-Blätter, I, 1925-1926, p. 208; ב. שטרויס, אהל ברוך, עמ' 195 מס' 339.
- 4 רבי יצחק אבוהב וספרו מנורת המאור, בתוך: מנורת המאור, ירושלים תשי"ג, עמ' 3.
- 5 מסגרת זו היא השכיחה ביותר בספרים שנדפסו במנטובה במחצית השניה של המאה השש עשרה.
- 6 אריה זקוף מחזיק כדור ברגליו הקדמיות על רקע מגן סגלגל (א. יערי: דגלי המדפיסים העבריים, ירושלים תש"ד, ע' 17 מס' 12). בהסתמכו על שני ספרים ("מנורת המאור" מהד' פילופוני וס' "אלה הדברים", מנטובה שכ"ו) בהם מצא דגל זה, כותב יערי (שם, ע' 135): "מאחר שאין הסמל נמצא בשאר הספרים המרובים שהדפיסו השותפים או אחד מהם במנטובה, יש לשער שאין לסמל שום שייכות אל השותפים היהודים אלא הוא דגלם של האחים המדפיסים הנוצרים בני פילופוני". ולא כן. פרט ל"מנורת המאור" במהד' רופינילו נדפס הסמל לפחות בעוד שני ספרים: בסוף מדרש תנחומא, מנטובה שכ"ג, שנדפס אצל יקומו רופינילו בשם השותפים מאיר מפאדובה ועזרא מפאנו, ובסוף משנה תורה לרמב"ם, מדע'זמנים, מנטובה שכ"ו, שנדפס בשם השותפים מאיר מפאדובה ויצחק סלם (בית הדפוס לא נזכר). כ"כ נמצא הסמל בס' "ביאור זה יצא ראשונה", מנטובה שכ"ו, שנדפס ע"י מאיר מפאדובה, אך בניגוד לדברי יערי, נעדר הוא בס' "אלה הדברים". לפע"ד אין ספק, איפוא, שהסמל הוא של מאיר הסופר מפאדובה.

מהד' א

בשער — שינוי בשם המושל:

"...נדפס פה מנטובה תחת ממשלת מעלת אדוננו הדוכס גוליילמו גונז'אגה יר"ה ותנשא מלכותו..."

בקולופון:

"נשלם ספר מנורת המאור... שזכנו להשלים הספר... מבורר ומסולק... ותהי השלמתו יום א שהוא פורים קטן שנת שכ"ג לפ"ק פה מנטובה בדפוס שהוא בתוך המגדל עז מהשעות מהאחים מיסי' פילוטארסי וקלידאנו פילופוני..."

בראש דף ה ע"א נדפסה כותרת "הקדמה לנר ראשון".

בסוף הנר הראשון (דף יח ע"ב), ההערה המוקפת בסוגריים נדפסה באותיות מרובעות.

כותרות הפרקים ("פרק ראשון" וכו') באותיות גדולות ושמנות.

בתוכן העניינים המכונה "סימנים" (דף ג ע"ב — ד ע"ב), הכותרות — "הנר הראשון", "הנר השני" וכן הלאה — נדפסו באותיות גדולות ושמנות.

ציוני הדפים בתוכן העניינים הנ"ל — באותיות רש"י ועירות.

שינויים בעיטורי הספר:

מעבר לשער, בתחתית העמוד, ציור של אגודת פרחים.

המסגרת המעטרת את "הנר הראשון" זהה לזו שבמהד' ב (פרט למלבן המקיף אותה)⁸; כל יתר "הנרות" מעוטרים במסגרת שונה⁹.

לגבי שנת הדפסתה של מהד' ב' ניתן ללמוד אגב עיון בתוספות הנדפסות המצויות בה:

א) מעבר לשער של מהד' ב נדפס רשיון ההדפסה: "Con licenza dei Superiori". רשיון בנוסח זה נדפס כפה"נ לראשונה בספר "מאור עינים" לר' עזריה מן האדומים, מנטובה של"ד¹⁰.

מהד' ב

"...נדפס פה מנטובה ממשלת רוממות אדוננו וינציציאו[!] גונז'אגה דוכס מנטובה ומונטי פיראטו יר"ה ותנשא מלכותו לעד..."

"נשלם ספר מנורת המאור... שזיכנו להשלים הספר... מבורר ומסולק... ותהי השלמתו יום א שהוא פורים קטן שנת שכ"ג לפ"ק פה מנטובה בדפוס שהוא בתוך המגדל עז מהשעות מהנדיב מיסי' יאקומו רופינילו..."

הכותרת נשמטה.

אותה הערה נדפסה באותיות רש"י.

כותרות הפרקים באותיות בינוניות, הגדולות רק במקצת מאותיות הטכסט (פרט לדפים ז ע"ב — י ע"א, יג ע"א, יד ע"א — טו ע"א, בהם הכותרות זהות לאלו שבמהד' א).

אותן הכותרות נדפסו באותיות הרבה יותר גדולות.

אותם ציוני דפים — באותיות מרובעות.

באותו מקום — ציור שונה של אגודת פרחים⁷.

המסגרות המעטרות את כל כותרות "הנרות" זהות בכל הספר.

7 שני הציורים שכיחים בספרים שנדפסו במנטובה בשנים שט"ו-שכ"ו.

8 מסגרת זו, בשתי צורותיה, מצויה בדפוסים שונים באיטליה במחצית השנייה של המאה הט"ז. כך, לדוגמא, בס' "דרשות התורה" מאת ר' שם טוב ׳ן שם טוב, וינציציאו, דפוס יושטיניאן, ש"ו, נמצאת המסגרת בלי המלבן החיצוני ואילו במהדורת פדואה שכ"ז של אותו הספר, שהשתמשו בה בחומר טיפוגרפי שמוצאו ממנטובה (ראה בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל"א, עמ' 27), נדפסה המסגרת עם מלבן חיצוני. המסגרת בלי מלבן חיצוני מצויה גם בספרים שנדפסו אצל בני בת-שבע בשאלוניקי.

9 גילגוליה של מסגרת זו בבתי דפוס שונים באיטליה תוארו על ידי מ. בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, עמ' 158. 10 כך מציין מ. בניהו, מבלי לפרט, בספרו הסכמה ורשות בדפוס וינציציאו (ירושלים תשל"א), עמ' 226.

רשיון מאותו סוג אנו מוצאים בסוף פסק של ר' משה פרובינצאלו בענין ערב פסח שחל להיות בשבת, שנדפס עם "סדור מברכה" בשנת של"ח במנטובה. אולם רק משנת ש"ן, לערך, נעשתה הדפסת הרשיון דבר של קבע בדפוס העברי במנטובה.¹¹

ב) בסוף תוכן העניינים (דף ד ע"ב), נוספו במהד' ב שתי שורות באותיות רש"י זעירות: "נדפס על ידי משה בר כתריל ווישוושר ז"ל מחוקק דק"ק פראג". שמו של מדפיס זה מופיע בנוסח זהה בקולופונים של דפוסים מנטובה אחדים מן השנים שמ"ח-שנ"ד, אשר יצאו לאור ע"י אפרים מפאדובה ובני משפחת נורציו; מסכת אבות עם תרגום איטלקי (שמ"ח), חומש עם חמש מגילות והפטרות (שמ"ט-ש"ן), "דרכי הגמרא" לר' יצחק קנפנטון (שנ"ג) ומשניות (שנ"ד).¹² בשנים שנ"ה-שפ"ב עסק ווישוושר בהדפסת ספרים בפראג.¹³

נוכל לסכם, איפוא, כי לפנינו שתי מהדורות שונות. השינויים מצויים בכל קונטרס וקונטרס וברור שהספר כולו — ולא רק קונטרסים בודדים — נדפס פעמיים. מהד' א נדפסה תחת שלטונו של גוליילמו (Guglielmo) גונזאגה, שמשל בשנים 1550-1587, והתאריך שבקולופון מתאים לתקופת שלטונו. וינצ'נצו (Vincenzo I) גונזאגה משל בשנים 1587-1612,¹⁴ ומהד' ב, שנדפסה תחת שלטונו, אי אפשר היה לה להדפס קודם שנת שמ"ז. סביר להניח כי הדפסתה חלה סביב שנת ש"ן, שכן, כפי שצינו כבר לעיל, תאריך זה מתאים לתקופה שבה פעל במנטובה משה ווישוושר. כמו כן שמו של יאקומו רופינילו אינו מופיע בספרים שנדפסו אחרי שנת ש"ן, ובמקומו מופיע השם של בנו, תומאסו רופינילו.¹⁵ יש לציין גם כי את רשיון הצנזורה

ואמנם בשנת של"ד מופיע רשיון הדפסה של רשות חילונית בתנ"ך עברי שנדפס באונירשה, בדפוס פלנצין. בקולופון נאמר: "... תחת ממשלת פיליפוס מלך גדול ספרד יר"ה אשר גם נתן רשיון להדפיס ספר הזה". רשיון של רשות כנסייתית נדפס בעברית במנטובה עוד קודם לכן, בס' "ביאור זה יצא ראשונה", מנטובה שכ"ו: "ברשות מעלת הסופריגאנו" (עוזר לפקיד גבוה של הכנסיה; מעין בישוף). גם בספר הזוהר, חלק א, מנטובה ש"ח, מצוי בכמה עותקים רשיון שניתן על ידי ה' Suffregano במנטובה בשם הקרדינאל של מנטובה. אלא שיש מקום לספק אם הרשיון האחרון הוא באמת של הכנסיה, מכיון שהקרדינאל של מנטובה, אירקולה גונזאגה, שימש באותה שעה גם בתפקיד העוזר של המדינה, כאפוטרופוס של הדוכס גוליילמו שהיה קטין (Enciclopedia Italiana, xviii, p. 543).

11 ב"מהלך שבילי הדעת" לר' משה קמחי, שלי"ח, במסכת אבות עם תרגום איטלקי, שמ"ח ובמשנה תורה לרמב"ם, מדע'זמנים, שמ"ט, לא נדפס רשיון. לעומת זאת מופיע הרשיון בספרים שנדפסו אחר כך: בחומש עם חמש מגילות והפטרות, שמ"ט-ש"ן (פעמיים); בסוף החומש ובשער המיוחד של חמש מגילות) ובספר "משלי חכמים" משנת שנ"ב; בספרים "שארית יוסף" לר' יוסף ו' וירגא, "הליכות עולם" לר' ישועה הלוי ו"דרכי הגמרא" לר' יצחק קנפנטון, משנת שנ"ג; וכן במשניות, שנ"ד. אמנם בתשובות הגאונים, שנדפסו בשנת שנ"ז, אין רשיון, אולם כפי שלא היתה עקביות בעניין הדפסת הרשיון בדפוס וינצ'נצו — שם נדפס הרשיון דרך קבע משנת שמ"ז ואילך (ראה בניהו, הסכמה ורשות בדפוס וינצ'נצו, עמ' 229) — כך, כנראה, גם בדפוס מנטובה.

12 בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא סידור, מנהג אשכנז, בגודל 16°, שהכיל בשלמותו קנט, מז ד', השער והדפים הראשונים חסרים, אולם בקולופון נזכרים (לפי קטלוג הספריה) משה ווישוושר ושמואל נורציו. בלי ספק נדפס הסידור במנטובה, אך אין בו, במצבו עתה, התאריך של ההדפסה, לא עלה בידי למצוא סידור כזה ברשימות הספרים שבדקתי. אפשר שזהו "סדור אשכנזי קטן, מנטובה שנ"ד" שנוצר ברשימת ספרים של יהודי מנטובה שהובאו לביקורת הצנזורה בשנת 1595, שנדפסה על ידי ש. סימונסון בקרית ספר, לז (תשכ"ב), עמ' 122.

13 ציוץ, Zur Geschichte und Literature, 1845, p. 262; פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים... שבאירופה התיכונה, עמ' 27. התואר שבו מתכנה ווישוושר מלמד שקודם שבא לאיטליה עסק בהדפסה בפראג (משפחת ווישוושר ידועה בפראג. ראה סיני האק, משפחות ק"ק פראג, עמ' 109). אולם קשה לקבל את דברי פרידברג (שם, עמ' 14) שבשנים שמ"ט-שנ"ב היה ווישוושר בפראג, אלא אם כן נאמר שנודע פעמים אחדות בין פראג לאיטליה. 14 על שניהם: Enciclopedia Italiana, xvii, p. 542.

15 פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינת איטליה, עמ' 19, כותב שיאקומו מת בין ש"ן לשנ"ג. מדברי M. E. Cosenza, Biographical and bibliographical dictionary of the Italian printers, p. 543

התחילו להדפיס בעקביות במנטובה, משנת ש"ן, לערך, ואילך. מלבד שנת שכ"ג, הלקוחה ממהד' א, נדפס במהד' ב גם שמו של מאיר מפאדובה (אחד משלושת השותפים), אשר לא היה כבר בין החיים בעת הדפסתה של מהד' זו. הוא הלך לעולמו עוד בשנת שמ"ג.¹⁶ כפי הנראה הועתק מתוך מהד' א גם ציון מקום משכנו של בית-הדפוס הראשון — "מגדל השעות".¹⁷

מדוע נדפסה א"כ המהדורה השניה בצורה המתוארת לעיל? קשה לשער שסיבות של צנזורה גרמו להעלמת התאריך האמיתי של ההדפסה.¹⁸ שהרי מהד' ב נדפסה ברשות השלטונות. אין גם להניח שהיתה תועלת כלשהיא בצידה של העלמה זו, כי שמו של המושל באותה תקופה נדפס בשער. נראה שאין כאן אלא העתקה מיכנית מן המהדורה הראשונה. כפי שנוכח להלן לא היתה זו תופעה בודדת. סביב שנת ש"ן הדפיסו במנטובה מהדורות חדשות של ספרים אחדים שנדפסו קודם לכן באותה עיר ובכמה מהם מוצאים אנו את עקבותיה של המהדורה הראשונה, גם כאשר הדברים לא התאימו למהדורה החדשה.

אשר לנוסח, לא מצאתי שינויים בין שתי המהדורות. כבר במהד' א החמירה הצנזורה מאוד: בראש הספר נדפסו חרוזים המסיימים "במקרא אף במשנה [עם התלמוד] שלמות גדול בקדושה נעימה". בשתי המהדורות של מנטובה — ועל פיהן במהדורות הבאות — נשמטו המלים "עם התלמוד", שכן בשנת שי"ד נאסר התלמוד על ידי הכנסייה. ברוב המקרים הוחלפו המלים "משומדים" ו"מינים", כמו בדף י ע"ב, ששם, במקום "אבל המינים והמסורות והאפיקורוסי" ושכפרו בתורה ושכפרו בתחיית המתים... יורדין לגיהנום", כפי שנדפס במהדורות הראשונות של הספר, נדפס במנטובה: "אבל המשני" והמסורות ואפיקורוסי" ושכפרו בתורה" (מאידך גיסא, באותם מקומות שבהם נשארו המלים "גוי" "משומד" וכדו', השאירו אותם בלי שינוי גם במהד' ב). כמו כן נשמטו דברי חז"ל על הריגתו של ישו הנוצרי¹⁹, ועוד.

ב. משנה תורה לרמב"ם, מנטובה שכ"ו-שמ"ט

המהדורה הכפולה של משנה תורה לרמב"ם, מדע-זמנים, מנטובה שכ"ו-שמ"ט, שתוארה על ידי חוקרים שונים²⁰, קווים משותפים לה עם המהדורה הכפולה של "מנורת המאור". כמו ב"מנורת המאור" הנ"ל כן גם בשתי מהדורות הרמב"ם נוסח השער כמעט זהה, מסגרת השער והעיטורים שבגוף הספר זהים, הטכסט נדפס דף על דף, והשינויים שבין מהדורה אחת לשניה דומים. גם כאן נביא כמה מן השינויים הבולטים.

נראה שיאקומו היה פעיל עוד בשנת 1595. אולם לא מצאתי את שמו בספרים עבריים שנדפסו אחר ש"ן, ואפשר שהדפיס או רק ספרים לועזיים.

16 D. Kaufmann: Meir b. Ephraim of Padua, J.Q.R. xi (1899), p. 284.

17 שניים מתוך חמישה דפוסי פילופוני הידועים — מנורת המאור וס' מהלך שבילי הדעת (מנטובה שכ"ג) — כוללים בדפוסת ציון "מגדל השעות". מעשרות הספרים שנדפסו בבית-דפוסו של רופינילו, אך ורק בשער "מנורת המאור" מופיע "מגדל השעות". סביר להניח, אם כן, כי בית-דפוסו של רופינילו לא שכן ב-Torre dell'Orologio שבמנטובה, ובשער מנורת המאור מהד' ב הועתק ציון זה באופן מכני מתוך שער מהד' א. שמא לא דייק פרופ' סימונסון, ב"תולדות היהודים בדוכסות מנטובה", כך ב (ירושלים תשכ"ה), עמ' 499 בקביעתו, כי שני בתי-הדפוס, של פילופוני ושל רופינילו, שכנו ב"מגדל השעות".

18 לאחרונה כתב בניהו על כך שבאיטליה לעתים "העלימו מקום הדפוס, נקבו שם אחר או שזייפו את שנת ההדפסה ובכך הקלו מעליהם את קשיי ההדפסה", שנגרמו על ידי האינקבויזיציה (סיני, עב, תשל"ג, עמ' קסא), והראה דוגמאות אחדות לתופעה זו.

19 דף ל ע"א. השווה מהד' פרייס-חורב, עמ' 165.

20 שטיינשניידר, C.B., ע' 1873, מס' 6512, 10-11; ד. קויפמן, J.Q.R., xi, 1899, ע' 278-279; י. אבידע ספר משנה תורה לרמב"ם כספר לימוד, ארשת, ג, תש"ך, ע' 32-39; ש. סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, ע' 503 הערה 379.

מהד' א

מהד' ב

בשער: "נדפס פה מנטובה תחת ממשלת מעלת אדוננו הדוכס גולילמו גונזאגה ירה".
"נדפס פה מנטובה תחת ממשלת רוממו' אדוננו וינצינציו דוכס מנטובה ומונטו פיראטו ירום הודו..."

"בשם השותפים ה"ה הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בכמ"ר אפרים ז"ל מפאדובה וכמ"ר יצחק בכמ"ר יוסף שלם יצ"ו".
"בשם הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בכמ"ר אפרים ז"ל מפאדובה". (אך שמו של סלם מופיע בסוף "דברי המגיה" שבראש הספר, כמו במהד' א).

הכותרות שבראשי העמודים ומספרי הדפים באותיות בינוניות, גדולות גדולות.
הכותרות ומספרי הדפים באותיות בינוניות, גדולות גדולות.

תאריך ההדפסה ודגל המדפיס של מאיר מפאדובה נדפסו בסוף הספר.
נשמטו במהד' ב. (יש להניח שלא נדפסו משום שלא נותר מקום בדף האחרון).

בשולי העמודים נדפסו בשתי המהדורות הערות שונות. במהד' א נדפסו הוספות ותיקונים להערות אלה בסוף הספר; במהד' ב נדפסו אותן הוספות בגוף הספר ואף נוספו עליהן הערות מעטות. כגון בהלכות ספר תורה, פרק ה. דף סט ע"א, שם מנויות הפרשיות הפתוחות והסתומות: "וידבר דכל חלב... כולן פתוחות והן שבע". במהד' ב נוספה הערה בגליון: "בדפוס שונצינו כתוב כן ובדפוס וינצינציו לא כתבו וידבר דכל חלב והן שש. ובדקתי ומצאתי במנין פרשיות כל הספר הזה... [כאן בא חשבון ס"ה של הפרשיות, ומסיים:] זאת מצאתי בתקון המנוח סופר מהיר כמ"ה מאיר זצ"ל בר' אפרים מפאדובה".

באשר לשנת ההדפסה של מהד' ב קבע סימנסון²¹ כי זו נדפסה לא יאחר וסמוך לשנת ש"מ"ט, תאריך המקביל למועד ההדפסה המשווער של "מנורת המאור" מהד' ב.

כפי שראינו רב הדמיון בסוגי השינויים, הטיפוגרפיים בעיקרם, בין שתי המהדורות של "משנה תורה" ושל "מנורת המאור", אך מבחינה טכסטואלית אין השינויים דומים. למשל: במהד' א של "מנורת המאור" הקפידה הצנזורה ומחקה את רוב המלים כגון "משומד", "גוי" או "עבודה זרה", ובמקומן הכניסה את המלים "מומר", "עכו"ם"; במהד' ב אין מרגישים בהחמרה נוספת. לעומת זאת במהד' א של "משנה תורה" לא הושמטו המלים הנ"ל ובמהד' ב הוחלפו בעקביות.²²

אם כי אני עוסק כאן בביקורת הטכסט ארשה לעצמי להביא כמה דוגמאות של הבדלים טכסטואליים בין שתי המהדורות של "משנה תורה".

מהד' א

מהד' ב

הלכות תשובה פרק ג הלכה יג-טו:²³

"חמשה הן הנקראים מינין... שלשה הן הנקראין אפיקורוסין... שלשה הן הכופרים בתורה... שנים הם המשומדים...".
"חמשה הן מישראל הנקראים יוצאין... שלשה הן מישראל הנקראין אפיקורוסין... שלשה הן הישראל' הכופרי' בתורה... שנים הן העבריינים מישראל...".

21 ראה בהערה הקודמת.

22 אין זאת אומרת שמהד' א של משנה תורה נקייה משינויי הצנזורה. לדוגמא: בהלכות עבודה זרה, פרק ט, הושמט הקטע: "אדומים עובדי עבודה זרה הן..." (עיין "משנה תורה... עפ"י דפוס קושטא רס"ט ושנויי נוסחאות", ירושלים, תשכ"ד). קטע זה נדפס בכל המהדורות שקדמו למהד' מנטובה ש"ו. בהלכות תשובה פרק ג מונה הרמב"ם בין הכופרים בתורה את "האומר שהבורא החליף מצוה זו במצוה אחרת וכבר בטילה תורה זו... כגון הנוצרים וההגרים". כך הוא הנוסח עד מהדורות ש"שי"א. במנטובה נשמטו המלים "כגון הנוצרים וההגרים".

23 במהד' ווארשא-ווילנא הלכות ז"ט.

הלכות עבודה זרה פרק י, הלכה ב:

"בד"א בגוי עע"ז, אבל מוסרי ישראל והמינין
והאפיקורוסין מצוה לאבדן ביד ולהורידן עד באר שחת מפני שהן
שחת מפני שהן מצרין לישראל ומסירין את העם מאחרי ה'. מכאן
מאחרי ה', כגון צדוק וביתוס ותלמידיהם שם רשעים
אתה למד "...²⁴ יקרב [!]. מכאן אתה למד "...

24 בדרך כלל נראה ששינויי הצנוורה שחלו במהד' ב של משנה תורה דפוס מנטובה כבר נמצאים ברמב"ם ויניציאה של"ד של"ו, והדבר צריך בירור.

לתולדות הדפוס העברי במנטובה במאה השש-עשרה

(המשך מק"ס מ"ט עמ' 236-241)

מאת

יצחק יודלוב

ג. סידור מברכה, מנטובה שלישי

בכתב יד שטרסבורג 4085, המכיל קובץ תשובות של רבני איטליה, מכורכים שני דפים בדפוס, ובהם "פסק הגאון כמוהר"ר משה פרוכניצאלו נב"ת על ערב פסח שחל להיות בשבת שנת שי"א".¹ הפסק כולל הוראות כיצד לנהוג בבדיקת חמץ ובתענית בכורות בערב פסח שחל בשבת. שני הדפים מסומנים: פז"ח, ובסופם קולופון, בו מצויינים שם המדפיס ותאריך ההדפסה. מן הקולופון משתמע שהדפים הקודמים הכילו "סדור מברכה"², והרי נוסחו המלא: "השבח וההודאה לא"ל יתברך שזכנו להשלים סדור מברכה זה בתכלית שלימות מה שהיה לאל ידנו לעשות, כן יזכנו השם להדפיס מחמד עינינו אשר נלקח מאתנו זה ארבע ועשרי' שנה³ ונזכה כלנו לאורו כי אז תפקחנה עיני עורים ועין בעין נראה בשוב ה' את שיבת ציון ויבנה חומות ירושלים במהרה בימינו אכי"ר. ותהי השלמתו בחודש זיו שנת של"ח לפ"ק לי"א לק"י³. בשם הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בכמ"ר אפרים ז"ל מפדובה, פה מנטובה בבית המדפיס מיסי' יקומו רופינילו". בשולי העמוד נדפס רשיון ההדפסה: "Stampata con licentia de' Superiori". אין ספק כי המדפיסים ספחו לסידור הנ"ל את פסק רמ"ף משנת שי"א, משום שגם בשל"ח, שנת הדפסת הסידור, חל ערב פסח בשבת.

בקטלוג "מנחת שלמה", כרך א ע' 153 מס' 726, רושם וואכשטיין פסק זהה ("פסק ... כמוהר"ר משה פרוכניצאלו נב"ת על ערב פסח שחל להיות בשבת שנת שי"א"). שנדפס ב"מנטובה ... ערב ר"ה שנ"א". וואכשטיין מעיר שם, כי מן הקולופון משתמע שהפסק נספח ל"סדור מברכה", אולם הסידור לא נשתמר. גם כאן א"כ נשתמרו רק דפי ה"פסק", אלא שבשנת שנ"א לא חל ערב פסח בשבת ועל כן לא היה טעם לספח את פסק הרמ"ף. אפשר להניח, איפוא, שמהדורת ש"ן של הסידור הועתקה בשלמותה ממהדורת של"ח⁴, והיחס שבין שתי המהדורות הוא כיחס שבין שתי המהדורות של "מנורת המאור" ומשנה תורה.

ד. מסכת אבות עם תרגום איטלקי, ש"ך לטרך-שמ"ח

מהדורת מנטובה שמ"ח של מסכת אבות עם תרגום איטלקי מאת ר' יצחק סלם, נדירה למדי⁵, אולם נרשמה בקטלוגים אחדים. לראשונה תיאר אותה הביבליוגרף וולף בתוך Bibliotheca

- 1 מיקרופילם של כתה"י נמצא במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סרט מס' 3960.
- 2 הכוונה לשריפת התלמוד בשנת שי"ד ואיסור הדפסתו באיטליה. במאה הט"ז היו במנטובה כמה נסיונות להשיג חידוש רשיון הדפסת התלמוד; ראה ש. סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א, ע' 303-312. כנראה שגם בשנת של"ח היה נסיון מעין זה (אינו נזכר אצל סימונסון), ואליו רומזים הדברים שבקולופון.
- 3 כנראה: לי"א = לברכה יהיה אמין; לק"י = לישועת קיומיה ה'.
- 4 לאמיתו של דבר מהדורת של"ח אינה המהדורה הראשונה של הספר. עוד קודם לכן, בשנת שכ"א, נדפסה במנטובה מהדורה של "סדור מברכה". ראה שטיינשניידר, Supplementum Catalogi libr. hebr. in Biblioth. Bodleiana, Centralblatt für Bibliothekswesen, 11, 1894, p. 491 no. 402.
- 5 עותק שלם של מהדורת שמ"ח נמצא במכון שוקן. בבית הספרים עותק לא שלם, מאוסף מהלמן. שני עותקים בלתי שלמים תוארו ע"י מארכס ב-Register של הסמינר בניו יורק, 1927-1928, ע' 143.

Hebraea, כרך א, עמ' 691, מס' 1270. וולף מעיר שם על קיומה של הדפסה נוספת, לדעתו מאוחרת יותר, באותה תבנית ובעילום שם המתרגם.⁶ במוזיאון הבריטי נמצא עותק שבו חסרה שנת הדפוס⁷ והוא בלי ספק מן המהדורה המאוחרת שהזכיר וולף. להלן נוסחי השערים והקולור פונים של שתי המהדורות:

מהד' שמ"ח	העותק שבמוזיאון הבריטי
"מסכת אבות מתורגמת מחדש בלשון איטאלי לחנוך לנער בדרך חכמה ומוסר. וולומי די לי אנטיקוי פאדרי איט לור דוקומינטי, טראדוטו אי ריוויסטו פיר איל חכם הר"ר יצחק סלם יצ"ו. פה מנטובה שנת שמ"ח לפ"ק לי"א לק"י".	"מסכת אבות מתורגמ' עתה מחדש בלשון איטאלי לחנוך לנער ע"פ דרך החכמה והמוסר. וולומי די ליי אנטיקווי פאדרי איט לור דוקומינטי, נואמינטי טראדוטו אין לינגווא וולגארי".
הקולופון:	
"תם ונשלם ... בר"ח מרחשון שנת שמ"ח בחרו בשם אפרים לבית המנוח כמ"ר מאיר הסופר זצ"ל מפאדובה. נדפס פה מנטובה ע"י הצעיר משה בר כתריאל ז"ל מחוקק דקק' פראג".	"תם ונשלם ... נדפס פה מנטובה ע"י הצעיר יצחק בכמ"ר יוסף סלם זצ"ל".

שתי המהדורות נדפסו דף על דף והן דומות זו לזו בצורתן החיצונית, אך יש הבדלים רבים ביניהן, ואזכיר את הבולטים שבהם: במהדורת שמ"ח מ"ח דפים עם פגינציה; במהדורה האחרת מספר דפים זהה, אך ללא פגינציה. סימון הקונטרסים בשתי המהדורות כפול, כלומר יש ציון הן למספר הקונטרס והן למספר הדף שבתוכו, אלא שהציונים שונים: במהד' שמ"ח הספרות הרומיות מסמנות את הקונטרסים והספרות הערביות את מספר הדף בתוך הקונטרס, ואילו במהדורה האחרת הספרות הערביות מסמנות את הקונטרסים והספרות הרומיות את מספרי הדפים. בצידו העמודים נדפסו בשתי המהד' הערות וביאורים, רובם באיטלקית, אך אין הם זהים לחלוטין — בדרך כלל במהדורת שמ"ח ההערות מרובות יותר.

בשתי המהדורות נדפסה מסגרת-שער אופיינית לדפוס מנטובה במחצית השניה של המאה השש-עשרה, אלא ששתי המסגרות שונות זו מזו בפרטים רבים. כפי שיתברר בפרק הבא, טיפוס המסגרת שבמהדורת שמ"ח נדפס במנטובה משנת שכ"ג ואילך, ואילו טיפוס המסגרת שבעותק המוזיאון הבריטי אינו מופיע במנטובה אחרי שנת שכ"ג. מכאן ניתן להסיק שהמהד' שבמוזיאון הבריטי נדפסה לא יאוחר משנת שכ"ג, והיא קדמה איפוא למהדורת שמ"ח. יצחק סלם, הנזכר בה כמדפיס, היה פעיל בדפוס מנטובה בשנים שכ"ג-שכ"ו; בשנת שכ"ג הוא הגיה את "מהלך שבילי הדעת" לר' משה קמחי ובשנת שכ"ו השתתף עם מאיר בן אפרים מפאדובה בהוצאת הרמב"ם מנטובה שכ"ו.⁸ יש לשער איפוא שהמהדורה הראשונה נדפסה סמוך לשנת שכ"ג.

6 שטיינשניידר רשם את שתי המהדורות על פי וולף, ראה C.B., ע' 238, מס' 1514-5 (לאחר מכן הוא תיאר שוב את מהד' שמ"ח על פי העותק שמצא בברלין, בתוך Supplementum Catalogi libr. hebr. in Biblioth. Bodleiana, Centralblatt für Bibliothekswesen, 11, 1894, p. 487, no. 231).

7 ראה ואן שטראלן, Catalogue of Hebrew books in the British Museum, p. 169. ואן שטראלן משער שהספר נדפס בשנת 1583. מיקרופילם של העותק שבמוזיאון הבריטי נמצא בבית הספרים. יש יסוד להניח שגם הספר "אבות עם האינטרפריציון", מנטובה חש"ד, הנזכר ברשימת ספרים של יהודי מנטובה שהוגשו לבקורת הצנזורה בשנת 1595 (ראה: ש. סימונסון, ספרים וספריות של יהודי מנטובה, ק"ס, לו, תשכ"ב, ע' 118) הוא מן המהדורה הזאת.

8 הוא ערך את המהדורה וחיבר את ההערות שנדפסו בשוליים. הערות-שוליים אופייניות הן לעבודתו היסודית של סלם כעורך ומגיה והן מצויות גם במחזור מנהג רומי, ויניציאה שמ"ד-שמ"ח שנערך על ידו.

שוב לפנינו שתי מהדורות שנדפסו במנטובה, אלא שבניגוד ל"מנורת המאור" ולמשנה תורה לרמב"ם, חסרה שנת הדפוס דווקא במהדורה הראשונה של הספר.

ה. על מסגרת-שער מנטובנית

י. ריבקינד תיאר את גילגוליו של עיטור-תיבה (המסגרת הקישוטית בה נהגו לעטר את התיבה הראשונה של הספר, או של הפרק), שנדפס בוויניציאה, בדפוס בומברג⁹. עיטור זה היה אב-טיפוס לשני עיטורים דומים שנדפסו במנטובה: האחד, המופיע לראשונה בשנת שי"ח במנטובה¹⁰, נדפס בשנת שכ"א בריווא דיטרינטו ואחר כך עבר לשאלוניקי ונדפס שם משנת שנג"ג ואילך בכמה ספרים שהדפיסו בני משפחת בת-שבע. העיטור השני מצוי בספרים שנדפסו במנטובה משנת שכ"ג ואילך¹¹: במדרש תנחומא, שכ"ג, ובשתי המהדורות של הרמב"ם, שכ"ו ושמ"ט. מסגרת-שער המאפיינת את דפוס מנטובה במחצית השניה של המאה השש עשרה, מצויה אף היא בשני טיפוסים, אשר נתגלגלו לבתי דפוס שונים באיטליה ובשאלוניקי. שני טיפוסים המסגרות מצויים כל אחד בשלושה גדלים: מסגרת גדולה, 16.5×26 ס"מ בערך; בינונית, 12.5×19 ס"מ בערך; קטנה 7.5×13 ס"מ בערך¹².

הטיפוס הראשון מופיע לראשונה בשנת שי"ז: המסגרת הגדולה במחזור כמנהג בני רומא, שי"ז-ש"ך; הבינונית בספר "לוית חן" לר' עמנואל מבניונטו; הקטנה במגלת אנטיוכוס, בסידור כמנהג בני רומא וב"מי כמוך" לר' יהודה הלוי. שלוש מסגרות אלו נדפסו אחר כך בספרים שונים עד אשר יצאו ממנטובה לבתי דפוס אחרים. במנטובה נדפסה המסגרת הגדולה בפעם האחרונה בתוך הגדה של פסח מסוף שנת ש"ך. בשנת שכ"א אנו מוצאים כבר מסגרת זו בדפוס ריווא דיטרינטו: בהגדה של פסח עם פירוש אברבנאל, בחומש עם פירוש רש"י וקיצור המזרחי וכן בעותקים מיוחדים של הטור (ריווא ש"ך), שבהם שער שנדפס בשנת שכ"א¹³. בשנים שכ"ו-שכ"ז נדפסה המסגרת הגדולה בוויניציאה, אצל די קבאלי, בספרים "צור המור" לר' אברהם סבע, "כל בו" ו"עין ישראל" (עין יעקב).

באותן השנים מופיעות בוויניציאה גם שתי מסגרות השער האחרות מן הטיפוס הראשון: הבינונית, שנדפסה במנטובה בפעם האחרונה בסוף שכ"ב (במשניות סדר טהרות, שהחלו בהדפסתן בה' אב שכ"ב), נדפסה לאחר מכן בוויניציאה בשנים שכ"ה-שכ"ז (בספר "דרכי התלמוד" לר' יצחק קנפנטון שנדפס אצל די קבאלי, בפירוש מגלת אחשוורוש לר' זכריה בן סרוק ובפירוש רש"י לתורה וחמש מגילות שנדפסו אצל כריסטופורו זאניטי); המסגרת הקטנה, שנדפסה בפעם האחרונה במנטובה באמצע שכ"ג (ב"שחיתות ובדיקות" לר' יעקב ווייל), מופיעה בשנת שכ"ו בוויניציאה, בסידור מנהג אשכנז ובספר "יסוד מורא" לר' אברהם אבן עזרא, שנדפסו אצל די קבאלי¹⁴. בוויניציאה אנו מוצאים שוב את המסגרת הבינונית בסוף המאה השש עשרה, בספרים "דבר שמואל" ו"מבקש ה'" לר' שמואל חאגיז, שנ"ד, ו"ישע אלקים" לר' אברהם צהלון, שנ"ה.

9 גלגולי מסגרות, Studies in Bibliography and Booklore, v, 1961, חלק עברי, ע' אה.

10 כגון בספר הזוהר, שי"ח-ש"ך; ב"מקור חיים" לר' שמואל צרעה, שי"ט (בחלק מן העותקים. ראה נ. בן-מנחם, סיני, טז, תש"ה, ע' שכד); ועוד. 11 ראה ריבקינד, שם, ע' יא הערה 4.

12 ראה מ. בניהו, "דפוס תורכיה שאינם אלא דפוס איטליה", סיני עב (תשל"ג), ע' קסטקעג (=ספר מרגליות, ע' רלטרמג); שם, ע' קסהקעב, גם פקסימילים של המסגרות לסוגיהן. תיאור המסגרות במאמרו אינו שלם ויש בכך לשנות חלק ממסקנותיו, כפי שיתברר בהמשך הדברים. יש להוסיף גם מסגרת דומה זעירה, בגודל 8.5×5.5 ס"מ, שמצאתיה פעם אחת בלבד: בסידור מנטובה שכ"ד.

13 על שער זה ראה ריבקינד, דקדוקי ספרים, ק"ס י' (תרצ"ג), ע' 491-492.

14 ראה בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ע' 27 הערה 3. בשעה שכתב דברים אלה טרם עמד על ההבדל שבין שני טיפוסים שעריה-מסגרת וסבר שהמסגרת הקטנה שהשתמש בה קבאלי חזרה למנטובה, ותקן את דבריו במאמרו הנ"ל בסיני.

שנדפסו אצל די גארה, וכמו כן בכמה ספרים שנדפסו בשנים ש"ז-ש"ס אצל דניאל זאניטי¹⁵. במקומן של שלוש המסגרות מן הטיפוס הראשון שעזבו את מנטובה מופיעות שם שלוש מסגרות חדשות. הדומות אמנם למסגרות הישנות, אולם קל להבחין שנדפסו מחיתוך-עץ אחר. הטיפוס השני של מסגרת-השער הגדולה נדפס לראשונה ב"מנורת המאור" ובמדרש תנחומא, שכ"ג; הבינונית — ב"אלה הדברים" וברמב"ם, שכ"ו; והקטנה ב"מהלך שבילי הדעת" לר' משה קמחי, שכ"ג¹⁶.

אפשר לקבוע מתי הוחלפו במנטובה שני הטיפוסים של המסגרת הקטנה: הדפסת "שחיתות" לר' יעקב וייל, ששערו מעוטר במסגרת קטנה מן הטיפוס הראשון, הסתיימה ב' אדר א' שכ"ג; ואילו "מהלך שבילי הדעת", שבו מסגרת קטנה מן הטיפוס השני, הדפסתו הסתיימה בשושן פורים (טו אדר ב') שכ"ג. שני הספרים נדפסו בודאי בזמן קצר (מהדורה קודמת של "שחיתות" שנדפסה במנטובה בשנת שט"ו נדפסה בארבעה ימים, מראש חודש אייר עד ד' לאותו חודש). חילופי המסגרות הקטנות חלו איפוא בפרק הזמן שבין אמצע אדר א' לתחילת אדר ב' שכ"ג. מן הדמיון שבגילגולי המסגרות, מקומות וזמני הופעתן, ניתן להסיק שגילגוליהן נגרמו בגין אותן נסיבות והמסגרות הבינוניות והגדולות עברו ממקום למקום יחד עם המסגרות הקטנות. אולם כנראה שהמסגרות לא עברו באותו הזמן ממש, שכן הדפסתו של "מנורת המאור" הסתיימה בפורים קטן (יד אדר א') שכ"ג, ובשער הספר, שהוא גדול למדי, מופיעה כבר מסגרת מן הטיפוס השני, למרות שבאותה שעה עדיין היתה מצויה במנטובה המסגרת הקטנה מן הטיפוס הראשון.

מה פשר גילגולים אלה? זנה¹⁷, וכן בניהו¹⁸, סבורים שהתופעה קשורה בנדודי מדפיסים, שכן את עקבותיו של יעקב בן נפתלי הכהן מגאזולו, שהיה עמוד התווך של הדפוס במנטובה, אנו מוצאים בשנים שכ"ה-שכ"ו בויניציאה, בדפוס של די קבאלי, ויש להניח שהביא עמו חומר טיפוגרפי ממנטובה. אולם לא נראה שאכן זו היא הסיבה לחילופי המסגרות. יעקב הכהן היה במנטובה לפחות עד סוף שכ"ג; הוא חותם על הקולופון של משניות סדר קדשים, שהדפסתו הסתיימה בראש חודש אלול שכ"ג¹⁹, בשעה שהמסגרות הוחלפו חצי שנה קודם לכן²⁰. נראה שהיה כאן גורם אחר. אם נבדוק את תפוקת הדפוס העברי במנטובה בתקופה הנדונה נמצא שמפתיחת הדפוס בשנת שט"ו ועד שנת שכ"ד נדפסו בכל שנה ספרים אחדים. לפי הערכתי נדפסו בתקופה זו כחמישים ספר, לעומת זאת, משנת שכ"ה ואילך מתמעטים הספרים, ועד סגירת הדפוס בשנת ש"ו נדפסו כשלושים ספרים בלבד, בחלקם הגדול ספרים קטנים וקונטרסים זעירים. כלומר, ממוצע של פחות מספר אחד לשנה, לעומת יותר מחמשה ספרים לשנה שנדפסו עד שנת שכ"ד. אין ספק, איפוא, שהשנים שכ"ד-שכ"ה הם שנות משבר בדפוס מנטובה, ונשאלת השאלה מה גרם למשבר זה. לכאורה אפשר להרחיק את זמנו של המשבר עד שכ"ז, שכן בשנת שכ"ו נדפסו חמשה ספרים²¹, אך מסתבר שהתאריך הקובע הוא שכ"ה והמספר הרב, יחסית, של הספרים שנדפסו בשנת שכ"ו לא היה אלא עקב נסיבות מיוחדות. שלושה מתוך חמשת הספרים — "אלה הדברים", "באור זה יצא לראשונה" ו"דברי שמואל הקטן" — היו קשורים למחלוקת בדבר הגט של תמריו-ונטורוצו ונדפסו על ידי פוסלי הגט שמרכזם היה במנטובה, ולמעשה ספק אם בכלל אפשר היה להדפיסם בויניציאה, שכן שם גברה ידם של הצד שכנגד²².

15 נרשמו ע"י בניהו, סיני, שם, ע' קעג.

16 בניהו (סיני, שם, ע' קסט"ק) כותב ש"מהלך", שכ"ג, נדפס עם המסגרת מטיפוס א' ורק במהדורת מנטובה של"ח של הספר נדפסה המסגרת מן הטיפוס השני, לאמיתו של דבר בשניהם נדפסה אותה המסגרת.

17 קרית ספר ד' (תרפ"ז), ע' 58. ראה גם שם ו (תרפ"ט), ע' 253-254.

18 הדפוס העברי בקרימונה, ע' 27. 19 הדבר נעלם מעיני שטיינשניידר, C.B., ע' 2930 מס' 8363.

20 אמנם לא מצאתי את שמו של יעקב הכהן בספר שנדפסה בו מסגרת מן הטיפוס השני.

21 השווה בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ע' 13 וע' 27 הערה 3.

22 ראה ש. סימנוסון, פרשת הגט תמריו-ונטורוצו, תרביץ, כח (תשי"ט), ע' 375-388.

הסיבה לירידת הדפוס במנטובה נעוצה, לדעתי, בפתיחתם המחודשת של בתי הדפוס העבריים בויניציאה, לאחר שהיו סגורים במשך עשר שנים.²³ אין ספק שהתחרות של בתי הדפוס הגדולים של ויניציאה, וכן הגירתו של יעקב הכהן (יתכן, כמובן, שיעקב הכהן עזב את מנטובה דוקא בגלל ירידת הדפוס שם), היו בין הגורמים העיקריים לצימצומו של הדפוס במנטובה. מסתבר שלקראת חידוש ההדפסה רכשו מדפיסי ויניציאה חומר טיפוגראפי מבתי דפוס אחרים, ובין השאר, רכשו את מסגרות-השער של מנטובה, ומדפיסי מנטובה חתכו לעצמם מסגרות חדשות, הנופלות בטיבן מן הישנות. כיוצא בזה מוצאים אנו בויניציאה בשנים ש"ה-ה"שכ"ו, בדפוסו של די קבאלי, מסגרת-שער שמוצאה מקרימונה (שם נדפסה עד שנת ש"ך).²⁴

כאמור, המסגרות מן הטיפוס הראשון שעזבו את מנטובה לא שבו לשם. מסגרות השער מן הטיפוס השני נדפסו במנטובה עד סמוך לסגירת הדפוס. הספרים האחרונים בהם נדפסה המסגרת הגדולה הם: מהד' ב' של הרמב"ם (שמ"ט) ומהד' ב' של "מנורת המאור" (ש"ן); הבינוניות נדפסה בפעם האחרונה ב"הליכות עולם" לר' ישועה הלוי (שנ"ג); והקטנה — ב"משלי חכמים" (שנ"ב).²⁵ המסגרות מן הטיפוס השני מופיעות אחר כך בשאלוניקי: בשנים ש"ס-שס"א נדפסו בבית הדפוס של בני בת-שבע ספרים אחדים עם המסגרת הגדולה.²⁶ לגבי שני ספרים, חסרי שנת דפוס, ששעריהם עוטרו במסגרת של מנטובה — שו"ת הראנ"ח (עם המסגרת הגדולה), בו נאמר שנדפס בקושטנדינה, וספר "פתח עינים" לר' משה יקר אשכנזי (עם המסגרת הקטנה), בו נאמר שנדפס בשאלוניקי — קובע בניהו²⁷ שלא נדפסו כלל בתורקיה אלא בויניציאה, בבית דפוסו של דניאל זאניטי. לאור האמור לעיל נראה שיש מקום לדון מחדש בענין. בניהו טוען, לאחר שהוא דוחה את האפשרות ששו"ת הראנ"ח אכן נדפס בקושטא, שהאותיות המרובעות המיוחדות שבהן נדפס שו"ת הראנ"ח (ושבהן השתמשו לעיתים גם בני בת-שבע) הן אותן האותיות שהיו קודם לכן בדפוס מנטובה, ובאותיות אלו השתמש בשנים שני"ד-שנ"ו בית הדפוס של זאניטי. כאמור הדפיס זאניטי את מסגרת-השער הבינונית של מנטובה, ומסתבר שנטל משם גם את שתי המסגרות האחרות, הגדולה והקטנה. כל החומר הטיפוגראפי של מנטובה היה איפוא ברשותו של זאניטי. המסקנה, לדעת בניהו, שהאותיות והמסגרות נמכרו (או הושכרו) לשאלוניקי מדפוסו של זאניטי, חזרו אחר כך לויניציאה וזאניטי הדפיס עמהם את שני הספרים הנ"ל, אלא שמטעם כל שהוא זיפו את מקום הדפוס. מסקנה זו אינה נראית לי מבוססת. דניאל זאניטי אמנם הדפיס בשנים ש"ו-ש"ס את מסגרת השער המנטובנית, אולם זו היתה מן הטיפוס הראשון, שעזב את מנטובה ללא שוב, והיה מצוי בויניציאה עוד בשנת ש"ה. המצאותה של מסגרת זו בידי זאניטי אינה אומרת דבר על גורלו של החומר הטיפוגראפי המנטובני עם חיסולו של הדפוס בסוף המאה השש עשרה.²⁸ אין בינתיים הוכחה שמסגרות-השער מן הטיפוס השני, שנדפסו בשאלוניקי, היו אי פעם בויניציאה, ועל כן זאניטי לא יכול היה למכור מה שלא היה לו. אמנם ברור, כפי שכותב בניהו, שזאניטי רכש את האותיות המרובעות של מנטובה, אך יתכן שלא כל האותיות נמכרו לזאניטי וחלקן נמכר למדפיסי שאלוניקי באופן ישיר, ועמהן גם המסגרות מן הטיפוס השני (יתכן גם שמדפיסי שאלוניקי אכן רכשו את האותיות בויניציאה אבל את המסגרות רכשו במנטובה). סיוע לסברא שחומר טיפוגראפי מאיטליה עבר לשאלוניקי בלי תחנת-ביניים בויניציאה,

23 ראה בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ע' 27. 24 ראה בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ע' 26-27.

25 אחר שני"ג לא נדפסו כנראה במנטובה אלא משניות, שני"ד, שיש להן שער עם מסגרת אחרת, ושו"ת הגאונים, שני"ז, שבו אין מסגרת בשער.

26 הספרים נרשמו ע"י בניהו, סיני, שם, ע' קעג. 27 סיני, שם, ע' קעקעו.

28 כאמור לעיל, בשנים ש"ה-ש"כ"ו היתה המסגרת הבינונית מצויה בידי כריסטופורו זאניטי, כנראה בן משפחתו של דניאל זאניטי, ומסתבר שממנו באה המסגרת אל דניאל. נוסף לזה, עוד קודם שהדפיס דניאל זאניטי את המסגרת הבינונית השתמש בה די גארא, בשנים ש"ד-ש"ה, כאמור.

אפשר למצוא בעובדה, ששניים משלושת דגמי־הקישוט שנדפסו בשער של שו"ת הראנ"ה, שלדברי בניהו "אין כמותם בדפוס זאניטי"²⁹, מצויים בספרים שהדפיס אברהם בת-שבע (ממשפחת המדפיסים בשאלוניקי) בוירונוה: בסוף "מנחה בלולה" לר' אברהם רפא מפורט (שנ"ד) ובשער של מדרש תנחומא (שנ"ה), ומאחד משני הדגמים נתהווה השער של המשניות, מנטובה שנ"ד, שהוא גם הספר האחרון שנדפס במנטובה עם האותיות המרובעות המיוחדות³⁰. מסתבר איפוא שבתאריך מסוים אחרי שנ"ד עברו מסגרות־השערים וחלק מן האותיות של מנטובה באופן ישיר לשאלוניקי³¹.

נשוב לעיטור־התיבה שתואר על ידי ריבקינד ונעמוד על גילגוליו בהשוואה לגילגולי מסגרות־השער. כאמור, הטיפוס הראשון של העיטור עבר בשנת שכ"א ממנטובה לריווא ונדפס שם באותה שנה בכמה ספרים. באחד מהם — חומש עם פירוש רש"י וקיצור המזרחי — נדפסה גם מסגרת־השער המנטובנית הגדולה מן הטיפוס הראשון, ומתבקשת ההשערה שיש קשר בין נדודי העיטורים והמסגרות. יתכן שגם העיטורים וגם המסגרות הועברו לריווא על־ידי המדפיס המנטובני יוסף בן יעקב שלי"ט מפדובה, שהדפיס בריווא בשנת שכ"ב את הספר "גורן נכון"³². עיטור זה אנו מוצאים שוב במנטובה בשנת שכ"ב, בס' תהלים עם לשון אשכנז, שנדפס ע"י "שותפים", ביניהם יוסף מפדובה — היחיד ששמו נזכר במפורש, כפה"ג מפאת חשיבותו. מכאן אפשר אולי להסיק כי היה זה יוסף מפדובה עצמו שהביא עמו את העיטור הנ"ל, כאשר חזר למנטובה בשנת שכ"ב.

למרות שובו של העיטור מן הטיפוס הראשון למנטובה, מופיע שם בשנת שכ"ג, במקביל להופעת הטיפוס השני של מסגרות־השער, טיפוס שני של עיטור־תיבה. נשאלת השאלה מה צורך היה לחתוך עיטור נוסף? ריבקינד, שלא ראה את ס' תהלים הנ"ל וע"כ לא ידע על שובו של העיטור הראשון למנטובה³³, סבר כי החיתוך החדש נעשה משום שלא היה עוד העיטור הישן בעיר³⁴. אולם לא כן הוא. מסתבר איפוא שלהופעת העיטור החדש והיעלמותו של הישן (שלא נדפס משנת שכ"ג ואילך) יש קשר עם העלמותן של מסגרות־השער מן הטיפוס הראשון והופעתן של מסגרות חדשות בשנת שכ"ג. אולם בעוד שאת מסגרות השער ממנטובה אנו מוצאים אח"כ בוניציאה, לא ידוע בינתיים על קיומו של העיטור הישן שם³⁵. אפשר להצביע על קשר נוסף

29 ראה בניהו, סיני, שם, ע' קעג. כל הקישוטים מצויים גם בספרים אחרים שנדפסו בשאלוניקי, כגון "בדק הבית" לר' יוסף קארו, שס"ה (בסוף הספר).

30 שו"ת הגאונים שנדפס בשנת שנ"ז נדפס באותיות אחרות. אחר שנ"ז לא נותר, כנראה, במנטובה כל חומר טיפוגרפי ואפילו דברי דפוס קטנים נדפסו מכאן ואילך בוניציאה: בשנת שנ"ט נדפס בוניציאה דף בודד, "ההסכמה אשר הסכימו בועד ק"ק מנטובה ... על עסקי מלבושי ותכשיטי האנשים והנשים" ובשנת ש"ס נדפס שם קונטרס קטן בן ששה דפים "פסק" של ר' רפאל ציוידאלי בענין ירושה, שבו הפוסק ובעלי הדין היו ממנטובה. כאשר נפתח מחדש דפוס עברי במנטובה בשנת שע"ב, על ידי אליעזר מאיטליאה, השתמשו בחומר שונה לגמרי הן באותיות והן בעיטורים.

31 זיהוי מקום הדפוס של שו"ת הראנ"ה ו"פתח עינים" מעורר קשיים רבים אולם דומה שהתאור המוצע כאן מיישב כמה מן הקשיים שבניהו הצביע עליהם בקשר לאפשרות ששני הספרים אכן נדפסו בתורכיה. אגב, אין זה מדויק מה שכותב בניהו (סיני, שם, ע' קעה) שבני בת שבע חזרו למקומם לאיטליה אחרי שס"ד, כאשר שבתה המלאכה בבית הדפוס שלהם בשאלוניקי. לפחות אחד מבני המשפחה, אברהם בת שבע, נשאר במזרח. הוא היה בשנת שס"ה בדמשק וב"ביתו" נדפס הספר "כסף נבחר" לר' יאשיהו פינטו בשנת שס"ה־שס"ו. 32 זנה (קרית ספר, ו, תרפ"ט, ע' 251) משער שיוסף העביר לריווא אותיות א"ב מקושט. אם השערות אלו נכונות, יש ללמוד מכאן שחלקו של יוסף מפדובה בדפוס ריווא גדול ממה שמוזכר בפירוש בספרים שנדפסו שם, שכן שמו נזכר רק ב"גורן נכון".

33 לפיכך יש לתקן אצל ריבקינד (עין לעיל הערה 9), ע' ג. את "הקו הגיאוגרפי והזמני" של סדר הופעת מסגרת הקישוט. 34 ריבקינד, שם, ע' יא הערה 4.

35 פרקי אבות עם פירוש הרמב"ם ואברבנאל "נחלת אבות", ויניציאה שכ"ז, שבו נדפסה מסגרת הקישוט הישנה, נדפס ברובו בריווא, ובוניציאה לא נדפס אלא ראש הספר וסופו (ראה זנה, קרית ספר, ח, תרצ"א, ע' 126-128). המסגרת נמצאת בחלק שנדפס בריווא.

י. יודלוב: לתולדות הדפוס העברי במנטובה במאה השש־עשרה

בין העיטורים והמסגרות — שניהם עברו לשאלוניקי. אולם בעוד שמסגרות־השער שעברו, כולן מן הטיפוס השני (שהופיע אחר שכ"ג), הרי עיטור־התיבה שנדפס בשאלוניקי, הוא מן הטיפוס הראשון דוקא.

מסגרות השער של מנטובה מצאו להן מחקים רבים בתקופות מאוחרות יותר. בפולין נחתכו שתי מסגרות שונות עפ"י המסגרות המנטובניות — האחת נדפסה בקראקא, בדפוס יצחק בן אהרן מפרוסטיץ (בספר "קול הקורא" לר' יוסף היילפרין, שס"ג) והשניה בלובלין, בדפוס צבי יפה ובנו קלונימוס יפה (בספר "אהבת ציון" לר' אברהם היילפרון, שצ"ט; בילקוט שמעוני, ת"ג; ובספר "אהבת השם" לר' ידידיה גוטליב, ת"ה). במנטובה נדפסה בשנת תע"ח מסגרת שלישית, דומה, במחזור כמנהג בני רומא, ובשנת ת"ץ, בשו"ת ר' יוסף קארו. גם המסגרות שנדפסו בוילהר־מרשדארף ("תורת יוסף", תפ"ה) ובפיורדא (חדושי גלאנטי, תס"ו; "הלכה ברורה", תע"ז) מזכירות בקווים הכלליים את מסגרות מנטובה.